

**ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО КОМПОНЕНТА
ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ДОШКІЛЬНИКІВ
МЕТОДАМИ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ**

О. І. Гаврило,

Кандидат біологічних наук, доцент

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Виходячи із стратегічних завдань дошкільної освіти, питання розвитку духовно-моральних якостей дітей дошкільного віку є одним з центральних у навчально-виховному процесі. Обов'язковою складовою гармонійної особистості є екологічна культура, яка включає в себе ціннісний компонент; він, у свою чергу, формується на основі естетичного та емоційно позитивного ставлення до природи. Аналіз сучасного стану естетичного виховання дітей дошкільного віку та опрацювання деяких освітніх програм показали, що виховний резерв природи не завжди використовується в освітньо-виховному процесі сучасних дошкільних навчальних закладів належним чином.

Естетичне пізнання природи об'єднує різні шляхи пізнавального процесу: наукове осягнення відбувається через пошуки сутності природних явищ раціональними способами; при почуттєвому пізнанні світу виявляється освоєння її сутності шляхом естетично-емоційного сприйняття та естетичної оцінки [21, с. 92]. Завдання екологічного і естетичного виховання дітей дошкільного віку перетинаються у необхідності формування естетичного ставлення до дійсності, уявлень і суджень, спрямованих на позитивне сприйняття навколишнього світу, екологічної свідомості, що передбачає естетичне бачення світу; в освоєнні дітьми естетичної діяльності в процесі контакту з природними явищами; розвитку загальних і спеціальних творчих здібностей дітей. Отже, метою як екологічного, так і естетичного виховання є зародження та зрощення в особистості дитини почуття прекрасного; формуванні умінь і навичок творити красу у повсякденному житті, відрізнити прекрасне від потворного, жити за законами духовної краси.

Для формування емоційно позитивного ставлення до природи педагоги беруть до уваги зміст естетичного виховання, а саме: естетичне сприйняття, естетичні судження, естетичні знання, естетичну культуру, естетичні ідеали, естетичні почуття, естетичні переживання, естетичну насолоду, естетичні смаки, естетичну діяльність. Саме тому зміст екологічного виховання дітей в першу чергу вибудовується за такими напрямками: формування знань про прекрасне в природі, і, як наслідок, естетичного ставлення до неї; про правильні вчинки людей, розвиток творчих умінь і навичок, творчої діяльності; формування у дітей самостійних творчих дій та здатність вирішення проблемних ситуацій, пов'язаних з природними об'єктами.

У сучасному закладі дошкільної освіти засобами такого виховання дітей можуть стати естетика побуту, у тому числі красиво оформлений куточок природи, твори мистецтва, ділянка дошкільного закладу, спеціальне навчання дітей з метою формування уявлень про прекрасне, навичок художньо-творчої діяльності, розвитку естетичних оцінок, почуттів і смаків (заняття, художньо-дидактичні ігри, свята, розваги, екскурсії, прогулянки, слухання музики, перегляди кіно і телепередач, вистав тощо).

Методи виховання емоційно-ціннісних орієнтацій дуже різноманітні і залежать від багатьох умов: обсягу і якості екологічної інформації, форм організації та видів діяльності, віку дитини. Педагогічна теорія і практика визначає ряд найбільш ефективних методів, що сприяють формуванню у дітей позитивних почуттів, відносин, суджень, оцінок, практичних дій: метод переконання, метод привчання, вправляння у практичних діях, призначених для перетворення навколишнього середовища і вироблення навичок культури поведінки в природі; метод проблемних ситуацій, що спонукають до творчих і практичних дій; метод спонукання до співпереживання, емоційно-позитивної чутливості до прекрасного і негативне ставлення до невірної поведінки у навколишньому світі.

Успішність екологічного виховання дітей дошкільного віку залежить від того, наскільки вихователі усвідомлюють сутність прекрасного, його роль у

житті людини і формуванні особистості, наскільки правильно та вміло підібрані методи та прийоми роботи з дітьми. Залежно від того, в якому середовищі ростуть і розвиваються діти, для них повинні створюватися всі умови, щоб вони могли відчувати природу усіма органами чуття, що сприяє легкому навчанню поводження із природними явищами та об'єктами. Враження, які отримує дитина від зустрічі з природними явищами, є різноманітними і багатогранними, вони добре впливають на дитячі почуття та емоції: діти дуже люблять тварин, хоча інколи й бояться їх; милуються рослинами й доглядають за ними. Отже, природа може бути й соціальним навчальним елементом, завдяки якому дитина вчиться брати на себе відповідальність [15, с. 134].

В. Сухомлинський радив використовувати природу для виховання у дітей «поваги до всього живого, з якої починається повага до людини, інтерес до її життя, гуманізм». Для педагога важливо підібрати такі слова для супроводу спостереження, які відповідали б завданню емоційного, позитивного ставлення дітей до об'єкта спостережень. За словами В. Сухомлинського, «усе в світі – й велике, й мале, й мертво, й живе, й зірки, й небо – все захоплює дитя, тягне його до себе, все наповнює його радісним хвилюванням, усе подобається йому без будь-якої думки про можливе його використання» [26, с. 122].

Н. Глухова вважає, що естетична установка домінує в дитячій душі – ставлення дитини до світу має переважно естетичний характер. Пояснюється це тим, що провідною діяльністю дошкільника є гра, а психологія гри ідентична психології естетичного життя. Естетичне життя дитини чудове своїм універсалізмом – усе прекрасне, незалежно від форми, приваблює та захоплює дитину. Знакова риса вищих рівнів естетичного життя дитини полягає у творчому її характері: дошкільник неспроможний обмежитися естетичним сприйняттям – вже до трьох років у дитини чітко виявляються естетичні почуття. Малюк переживає настрій музики: веселої і сумної, плавної і бадьорої, маршової та ліричної. Він радіє прикрасам, гарному одягові, квітучим рослинам і сонечку на синьому небі. Захоплення у дитини викликає все яскраве та блискуче, але в цей час дитина навчається відрізнити гарне від негарного,

гармонійне від дисгармонійного. Спочатку малюк виділяє гарне, наслідуючи дорослого, який привертає увагу до естетичного об'єкта, незабаром сам починає помічати красу у навколишньому, залучаючи дорослого до своїх переживань. Чим інтенсивніше йде розвиток дитини, тим яскравішим буде у ньому естетичне ставлення до навколишнього світу [9, с. 9]. Цілеспрямований педагогічний вплив на розвиток дитини вимагає постійного спілкування її з природою. Однак слід навчити бачити природу, адже дивитися – ще не означає помічати, оскільки сприймання передбачає також обробку інформації мозком. Тому необхідно не тільки показати, а й описати словами, пояснити, розповісти [8, с. 32].

М. Лучич радить розмістити у дошкільному закладі чи вдома живі рослини, які б дитина доглядала, спостерігала за ними, милувалася і раділа змінам у рослинному житті. Міських дітей, зауважує авторка, потрібно вчити бачити дерева, квіти, чагарники у парках, скверах – помічати особливості і відтінки пелюсток, листя, спостерігати, як набрякають і розпускаються бруньки чи починають жовтіти листочки, як зацвітають квіти і дозріває насіння [18, с. 42].

Емоційне ставлення до природи допомагає зробити людину вищою у духовному та інтелектуальному плані, багатшою, уважнішою, люблячою. У процесі спілкування з природою створюються сприятливі можливості для здійснення ряду завдань не тільки екологічного, але й естетичного виховання, а саме: формування естетичних вражень у дітей, навчання розумінню творів мистецтва, перших спроб творити красу у навколишньому [8, с. 35].

Естетичне ставлення до природи дітей старшого дошкільного віку обумовлене наявністю здібності до естетичного сприйняття, пізнання об'єктів природи з позиції присутності або відсутності в них зовнішньої та внутрішньої краси. «Естетичне» в цьому може бути представлене: наявністю ознак краси об'єктів природи; наявністю ознак, що визначають «сутнісну приховану красу» суб'єкта в системі його відносин зі світом (доцільність, корисність, цілісність); наявністю ознак, що визначають індивідуальну своєрідність, неповторність,

самоцінність об'єкта. В основі механізму естетичного пізнання полягає операція співвідношення виділених характеристик об'єкта природи з еталоном «краси» і процес «відкриття» суб'єктивно-значущого сенсу об'єкта.

Емоційна оцінка природних об'єктів і явищ у дітей дошкільного віку формується через посередника, тобто вихователя. Велику роль у вихованні дітей дошкільного віку засобами природи відіграє здатність педагогів розуміти та втілювати у життя завдання екологічного виховання – послідовно, систематично, цілеспрямовано розвивати й удосконалювати смаки, естетичне сприйняття, почуття, культуру незалежно від «корисності» чи «некорисності» об'єкта.

Використання засобів природи у вихованні дітей дошкільного віку за Базовим компонентом дошкільної освіти є реальними шляхами впровадження особистісно-орієнтованої моделі освіти, пов'язаної зі становленням на етапі дошкільного дитинства естетичного ставлення до природи, естетичної та екологічної свідомості, основ естетичної і екологічної культури. Основним шляхом формування естетичних вражень дитини дослідники (А. Гончаренко, О. Кононко, З. Плохій, тощо.) вважають спостереження природи, підкріплені розповіддю вихователя про естетичні властивості об'єктів природи, красу навколишнього світу. Користуючись іншими виховними засобами – художнім словом, творами музичного та ілюстративним матеріалом образотворчого мистецтва, технічними засобами навчання, вихователь може закріпити, поповнити естетичні враження, набуті у процесі спілкування з природою [16, с. 87]. Як зазначає М. Івашиніна, найефективнішою послідовністю роботи є безпосереднє сприйняття природи, організоване спостереження у природі під час прогулянок і екскурсій, поєднання методу спостереження з методом повної свободи дій під час роботи на дослідній ділянці [13, с.80].

Глибокий вплив на забезпечення естетичного розвитку дитини дошкільного віку Н. Яришева вважає спостереження, у процесі якого в дитини задіяні усі аналізатори:

- зоровий (дитина бачить розміри, форми, пропорції, колір досліджуваного об'єкта);
- слуховий (дитина чує все, що мило для її слуху – шум вітру, плескіт води в річці, стукіт крапель дощу, шелест листя, спів пташечки);
- смаковий (може тонко розрізнити солодкий смак малини, солоний смак морської води, смак джерельної води та смак свіжого хліба);
- тактильний (відчуваючи предмети природи на дотик, дитина відчуває всі шорсткості кори дерев, гладкість морських камінців, м'якість пухнастої бабусиної шалі, прохолоду металу);
- нюховий (вдихаючи аромати природи, дитина відрізняє і запам'ятовує ті, що хвилюють її уяву (запах м'яти, бузку, запах цвітіння липи, запах травички, нагрітої від сонця тощо) [28, с.88].

Отже, організовуючи діяльність дитини у природі, слід спиратися на відповідні потреби дитини, спонукаючи до правильної мотивації і ставлячи за мету виховання емоційно позитивного ставлення до усіх об'єктів та явищ. Завдання педагога полягає у тому, щоб спрямувати зацікавленість дитини у потрібне русло, збагачувати естетичний, емоційний світ дитини, розвиваючи спостережливість, допитливість, любов до прекрасного [4, с. 132].

У процесі екологічного виховання дітей важливо знати та вміти враховувати не лише спрямованість інтересів, а й особливості дитячого сприймання: сприймаючи природу, малюк керується як пізнавальними і моральними критеріями, так і естетичними принципами. Зміст і багатство почуттів, викликаних безпосереднім спілкуванням з природою, як зазначав Л. Виготський, перебувають у прямій залежності від характеру сприймання. Особливості естетичного сприймання дітей дошкільного віку зумовлені запасом уявлень, обсягом їх життєвого досвіду [6, с.32].

Величезне значення в екологічному вихованні має формування вміння відтворювати красу природного довкілля. Це витoki розуміння того, що навколишня природа є джерелом збагачення життя прекрасним. У процесі відображення природи у своїх творах у дітей формується естетичний смак,

бажання створювати красу навколо себе, перетворювати світ на прекрасне. За словами В. Сухомлинського, «добрий не звалюється з неба – його треба виховати», тому вихователю слід поступово розвивати в дітей здатність помітити, виділити гарне у природі, навчати доброті через співчуття всьому живому та прагнення допомогти. Наприклад, праця дошкільників на ділянці в контексті екологічного виховання спрямоване на поліпшення навколишнього природного середовища. Вихователь має так організувати процес, щоб кожна дитина вирощувала квіти, наголошуючи, як прекрасно виглядають квітучі рослини, яким гарним стає те місце, де попрацювали діти [26, с. 115].

Поняття «естетичне ставлення до природи» містить в собі не стільки всі багатогранні зв'язки особистості з навколишнім світом, скільки її суб'єктивну позицію відносно всього, що її оточує. За визначенням О. Зирянової, психолого-педагогічними особливостями формування естетичного ставлення дітей дошкільного віку до природи є: безпосередній характер та висока емоційність естетичного сприймання; залежність сили й тривалості естетичних почуттів від рівня інтелектуального розвитку дитини; асоціативні механізми, що лежать в основі утворення естетичних уявлень дитини під час сприймання об'єктів та явищ природи; психологічні механізми естетичного сприймання, що завершується почуттям, думкою, ідеєю, мисленням і тісно пов'язані із пізнавальною стороною ставлення особистості до дійсності та існують у формі естетичних суджень [10, с. 5].

Планування роботи з ознайомлення з природою у дошкільному освітньому закладі передбачає підбір певного змісту завдань для формування у дітей умінь і навичок, виховання дбайливого ставлення до природи, формування естетичного сприймання, естетичних почуттів. На думку С. Веретенникової, планування природознавчої роботи включає створення відповідних педагогічних умов – наявність куточка природи, квітника, ділянки, забезпечення дітей знаряддям праці та ігор на природі, технічних засобів навчання тощо. У плані повинні передбачатися різноманітні форми роботи, необхідність яких визначається різноманітністю самих об'єктів і явищ природи.

Плануються заняття, екскурсії, фронтальні спостереження та індивідуальні спостереження; трудова діяльність у куточку природи, на ділянці, квітнику; ігри природознавчого та естетичного напрямку всієї групою та невеликими підгрупами [7, с. 32].

Планування роботи з використанням природних об'єктів у різноманітних формах допоможе вихователю найповніше вирішити завдання екологічного виховання дітей. Вибір методів і прийомів визначається змістом програми розвитку й залежить від природного оточення дошкільного закладу, місця та об'єкта спостережень, віку дітей та надбаного ними досвіду. Різноманітність методів та прийомів в роботі, їхня ефективність у досягненні мети екологічного виховання характеризують майстерність вихователя.

Під час добре спланованих занять під керівництвом вихователя формується система елементарних знань в усіх дітей групи відповідно до вимог програми, у системі і послідовності розвиваються їх основні пізнавальні процеси та здібності. У повсякденному житті, під час спостережень, ігор, праці в дітей накопичується власний естетичний досвід, уточнити і систематизувати який дають можливість заняття з використанням бесід, дидактичних ігор, заключних спостережень.

Майже усі дослідники проблеми екологічного виховання дітей наголошують на максимальній ефективності екскурсій в природу, адже пережиті дитиною у дошкільному віці враження залишають слід на все життя. В процесі екскурсій та прогулянок на природу (до парку, скверу, найближчого лісу тощо), праці на ділянці, квітнику, у куточку природи діти спостерігають явища і об'єкти у природній обстановці й розглядають їх ізольовано та у сполученні з іншими природними об'єктами, отримуючи знання про різноманітність природи та зв'язки між об'єктами природи – в результаті чого у дітей розвивається спостережливість, інтерес до пізнання природи, формуються естетичні почуття, бажання зберегти красу [24, с. 65].

Г. Беленька, Т. Науменко, О. Половіна радять вихователю при підготовці до екскурсії заздалегідь відвідувати ті місця, куди намічається екскурсія,

вирішувати організаційні питання, визначати маршрут, тривалість тощо. У природних умовах діти відчувають красу і різноманітність природних об'єктів, спостерігають сезонні зміни, звуки та барви лісу, слухають співи птахів, стрекотіння коників тощо, відчувають радість від спілкування з природою – це сприяє формуванню естетичного сприйняття [5, с. 25].

Естетичне сприйняття природи у художньому слові, творах живопису допомагає дошкільнику осмислити власні спостереження у природі, спонукає до відображення своїх вражень у творчості (малюнку, танцях, співу тощо) – чим більший досвід та обсяг знань про природу дитина накопичує, тим багатша, яскравіша стає її уява, без якої неможлива творча діяльність та розвиток творчих здібностей [20, с. 10].

Отже, природа має великий вплив на емоційний розвиток дошкільника, але її використання як засобу виховання має базуватися на принципах послідовності і систематичності, оскільки фрагментарне спостереження за об'єктами і явищами природи не принесе бажаного результату. Важливе значення у вихованні й навчанні дітей для збагачення їх емоційних вражень та формування естетичних почуттів, формування виразного, влучного, повноцінного мовлення мають художня література, усна народна творчість, мистецтво та художня діяльність дітей.

До педагогічних умов виховання емоційно позитивного ставлення до природи у старших дошкільників можуть належати розвиток почуттів вихованців, здатність педагога до компетентного подолання перешкод, які стоять на шляху до пізнання краси природи, створення емоційної ситуації або «чудесний дотик до глибини душі», сприймання природи через почуття любові, яке ґрунтується на емоційній чутливості дитини до засобів педагогічного впливу, врахування взаємозв'язку та залежності естетичного розвитку дитини від морального та інтелектуального, безпосередній процес спілкування та взаємодії з реальними об'єктами та явищами природи.

В ході дослідження ми намагалися визначити стан використання засобів природи вихователями дошкільних освітніх закладів. Результати анкетування

педагогів показали, що робота в означеному напрямку потребує удосконалення: 68% вихователів стверджують, що систематично включають в діяльність дітей різноманітні заходи, покликані формувати у дітей естетичні почуття та емоції до природних об'єктів; 24% вихователів вважають природу малоефективним засобом для естетичного і емоційного розвитку дітей, віддаючи перевагу формуванню екологічних знань та умінь діяти в природі; 19% вихователів не проводять систематичну підготовчу роботу з дітьми щодо милування красою природи; 22% вихователів не використовують в процесі виховання інтеграцію заходів природознавчого, музичного та образотворчого змісту; 42% вихователів взагалі не проводять діагностику сформованості естетичного ставлення до довкілля. Такі результати свідчать про те, що природа більшістю педагогів не трактується як засіб естетичного виховання дітей; залишається гострою проблема методичного та матеріально-технічного забезпечення використання природи в естетичному вихованні дітей (недостатнє забезпечення репродукціями шедеврів живопису у жанрах пейзажу та натюрморту, відсутність у фонотеці класичної музики за тематикою природи).

Як один з показників сформованості емоційно-ціннісного ставлення до природи старших дошкільників ми обрали їх здатність до естетичного сприймання, прояву естетичних почуттів та суджень. Для цього було проведено вивчення рівнів естетичної вихованості дітей. Для кількісного та якісного аналізу результатів тестування визначено три рівні естетичної вихованості дітей старших дошкільників: високий, середній, низький. Умовні рівні естетичної вихованості визначені відповідно до здатності дітей виділяти ознаки краси об'єкта, емоційно переживати і реагувати на естетичне переживання. Умовність рівнів означена їх можливим взаємопроникненням, об'єктивною розмитістю меж через очевидні індивідуальні відмінності естетичного сприйняття у різних дітей. Серед критеріїв естетичної обдарованості В. Кузьменко виділяє: потребу у сприйнятті естетичного, позитивні емоційні переживання під час сприймання та створення естетичного, у тому числі явищ природи, навколишнього світу, естетичний смак.

Рівень розвитку естетичного сприйняття (милування) визначається здібностями дитини: до прояву емоційної реакції на об'єкт природи (міміка, жести, рухи), характер поведінки (виражений інтерес, активність, байдужість, відмова від відповіді); до естетичної думки про об'єкт, її аргументованості; до естетичної оцінки об'єкта, її аргументації. Якість сенсорно-вербальної реакції на природу і твори мистецтва реалізується у чіткості розподілення естетичних властивостей об'єктів мистецтв та природи; точність (адекватність) словесної оцінки; здатність синтезувати власні враження; влучність у визначенні емоційно-образної складової сприйнятого дітьми естетичного об'єкту. Емоційність реагування на художні образи природи в музиці, пейзажах, натюрмортах; усвідомленість власних почуттів, що виникли у результаті сприймання дітьми творів мистецтва про природу; уміння визначити естетичні якості природи та виразні засоби мистецтва, що зумовлюють різноманітні почуття. Оригінальність, винахідливість художнього відтворення світу, притаманні прагнення висловити власні почуття у розмаїтті видів творчої діяльності; активність, самостійність, ініціативність у власній творчій діяльності; широта творчої інтерпретації естетичних вражень.

Формування критеріїв естетичної вихованості відбувалося з врахуванням специфічних особливостей природи як засобу естетичного виховання дітей і відповідно до уявлень філософської, педагогічної й психологічної науки про єдність знань, почуттів і практичної діяльності [23]. Ми виходили з того, що естетична вихованість дитини старшого дошкільного віку складається з трьох компонентів: акумулятивного, який визначається за художньо-пізнавальним критерієм і характеризується показником наявності у дитини естетичних знань; ціннісно-спонукального, який визначається за емоційно-оцінним критерієм і характеризується показником здатності дитини емоційно переживати та оцінювати естетично значущі об'єкти природи та явища і насолоджуватися ними; творчо-результативного, який визначається за діяльнісно-творчим критерієм і характеризується показником готовності дитини до естетичної творчості. Нами були визначені критерії, показники та індикатори естетичної

вихованості старших дошкільників на основі рекомендацій Т. Баришевої [3], А. Зосимовського [11], І. Зязюна [12], Л. Калуської [14], Н. Миропільської [19], Л. Паламарчук [22], М. Шиловой [27] тощо.

Подальшим завданням було добір засобів і методів з метою виховання у дітей емоційно позитивного та естетичного ставлення до природи. Для виконання цього завдання використовувалась сукупність методів екологічно-естетичного розвитку особистості дитини старшого дошкільного віку, що доповнюють один одного: метод спостережень у природі, дидактичні й творчі ігри природознавчого та естетичного напрямку, творче спілкування, порівняльний метод, метод творчих завдань.

Методичне забезпечення системи виховної роботи з екологічного виховання дітей мистецькими засобами передбачають співпрацю з батьками вихованців і комплексний підхід, що полягає у застосуванні у навчально-виховному процесі наступних заходів:

а) проведення спостережень та милування природою під час екскурсій, прогулянок у природу;

б) використання образотворчого мистецтва – розгляд репродукцій шедеврів пейзажу та натюрморту з подальшим обговоренням;

в) читання художньої та фольклорної літератури (художньої прози, поезії, казок) на тему природи з розглядом ілюстрацій (картинок, фотографій, діафільмів, наочних посібників), проведенням бесід із елементами художнього опису та обговоренням творів;

г) використання музичного мистецтва – слухання класичної музики за тематикою природи, використання музичного супроводу за тематикою занять з образотворчого мистецтва;

д) проведення дослідницької діяльності та догляду за рослинами та тваринами під час праці на ділянці, у куточку природи;

ж) збирання природних матеріалів (колекції, гербарії, покидьковий природний матеріал) та використання на заняттях з художньої праці;

з) використання інтеграції та ігрових методів в процесі розробки

конспектів та проведення занять, прогулянок, екскурсій та інших заходів природознавчо-естетичного напрямку.

Підбираючи тематику занять з ознайомлення з природою, екскурсій, прогулянок, праці на ділянці, свят і розваг природознавчого та естетичного напрямку в старшій групі ми виходили з того, що вони повинні спонукати дітей до розвитку естетичних почуттів, естетичного сприйняття, виховання естетичної культури, формування естетичного смаку, а естетично-виховний зміст заходів може бути збагачений палітрою тематики, близької і зрозумілої дітям старшого дошкільного віку.

Відповідно до Базового компоненту та інших нормативно-методичних документів дошкільної освіти України у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з природою здійснюються освітні та виховні завдання, які нерозривно пов'язані між собою: поряд з природознавчими знаннями, необхідними для вирішення дітьми пізнавальних завдань (засвоєння знань про назви, властивості об'єктів природи; розуміння деяких зв'язків і залежностей тощо), педагог повинен повідомляти дітям знання, що визначають правила екологічної поведінки у природному середовищі. Уявлення про взаємодію людини з природою, способах її охорони стануть передумовою виховання у дітей гуманного ставлення до живих об'єктів, бажання трудитися в природі, прагнення до творення прекрасного у природі; бажання і вміння знаходити в природі прекрасне і насолоджуватися ним, що формує у дітей естетичні почуття, естетичні смаки, естетичне сприйняття і сприяє естетичному та всебічному розвитку дитини.

У роботі з естетичного виховання дітей експериментальної групи засобами природи ми притримувалися методів Вальдорфської педагогіки (Німеччина), відповідно до яких діти перебувають близько чотирьох годин щоденно за будь-якої погоди на природі. Природний простір є відкритим простором для дітей дитячого садка. Звичайно, існують відповідні межі та правила: діти вчать уважно поводитися один з одним, звичним для них є спостереження за великими і маленькими тваринами, збирання гілок і моху,

каменів. Вихованці постійно знаходяться в русі, вони майструють, спостерігають, вивчають, досліджують, порівнюють, переживають та сприймають природні явища. Щоденне перебування за будь-якої пори року на природі дає можливість дітям розвиватися та навчатися індивідуально й комплексно. На думку німецького педагога Р. Ціммер, звичайна природа є ідеальним ігровим місцем для дітей – тут міцніють в дітей їх фізичні сили та удосконалюються органи чуття [1, с. 315].

Використання природи у навчально-виховному процесі сприяє розвитку емоційних, когнітивних і психомоторних навичок дитини. Особливу цінність має індивідуальний розвиток самостійності й активності, обдарованості й нахилів дитини. З ним нерозривно пов'язаний розвиток мовних навичок, соціальної поведінки і розуміння правил співжиття. Культурне та естетичне виховання інтегровані природно. Життя і навчання у живому зв'язку із природою істотно сприяє дбайливому ставленню до природи і розумінню екологічних процесів.

З прекрасним у суспільних явищах і природі діти ознайомлювалися на заняттях, у грі, праці, повсякденному житті – обмеження процесу формування позитивного ставлення лише заняттями збіднило б виховання естетичного ставлення до природи й суспільного життя, тим більше, що дитина сама посилено вносить у свою діяльність елементи прекрасного, тобто естетичне ставлення формується в різних видах діяльності.

Величезне значення організації дитячої діяльності в умовах природи надавалося вільній грі, яка є головним розвивальним засобом виховання правильної соціальної поведінки. Кожна дитина любить і вміє гратися, гра – це природний шлях, крокуючи яким, діти опановують вміння та навички, при цьому у найприродніший спосіб відбувається процес пізнання. Саме природне середовище розвиває чуттєве сприйняття, оскільки дитяча фантазія є цілком залежною від оточення. Гра має вирішальне значення для розвитку особистості дитини. Вона є діючим порозумінням дитини з навколишнім середовищем і з природою. Гра є діяльністю, через яку дитина вчиться крок за кроком розуміти

навколишній світ, що проявляється особливо у вільній грі на вулиці, завдяки якій дитина тренує свої бажання. Вона може підсилювати свої бажання чи по-іншому виражати, розкривати ініціативу, креативність, фантазію, і разом з тим розвивається як особистість. У такий спосіб відбувається розвиток дитини і її ставлення до навколишнього середовища.

Діти успішніше засвоюють різноманітні знання та навички, якщо вихователь створює ігрові ситуації, виховний та пізнавальний матеріал представлений у захопливій формі та між дітьми виникають ігрові змагання. Найважливіше значення гри полягає в тому, що вона є такою формою організації життя дітей, при якій складаються певні взаємовідносини між ними, формуються почуття – дружні, естетичні. Нескладні ігри в природі наповнюють душі дітей радістю, щастям, однак розвивають спостережливість, увагу, фантазію, загострюють сам процес сприйняття.

Під час екскурсій вихованці згадували вірші і пісні про квіти, дерева, загадки про пори року і прикмети, прислів'я і приказки. Основною метою екскурсій в природу було привчити дітей відчувати красу і простір лугов, аромати трав, що напоюють свіжістю, викликати радість і задоволення від перебування серед краси природи, сформувати естетичне ставлення до природи. Зустріч з природою у різних її формах прояву, а також прогулянки та екскурсії за межі дитячого садка розширюють та збагачують досвід дитини, при цьому діти беруть участь в реальному житті, отримують можливість здобути знання та життєві практичні компетенції. Діти дізналися про такі природні явища, як дощ, листопад, бруньки та бурульки; знайомилися з близьким (магазини, школа, церква) та дальнім оточенням дитячого садка (музеї, міський парк, дитячий парк «Казка», театр, Ботанічний сад) і при цьому милувалися природою, сприймаючи її всіма органами чуття.

Мети екологічного виховання дітей експериментальної групи досягали, спостерігаючи за деревами, рослинами, тваринами та сезонними змінами; працюючи на овочевій ділянці чи клумбі; збираючи природний матеріал; знайомлячись з такими природними об'єктами, як вода, земля, вогонь та

повітря; спостерігаючи за хмарами, сонцем, місяцем та погодою; здійснюючи численні екскурсії пішки чи автобусом. Здатність дітей розпізнавати красу природи, сприймати форми, розрізняти кольори, надавати форми предметам є основою для їхньої творчої роботи: складання віршів, співання пісень, танців, малювання, театралізованої діяльності.

Під керівництвом педагога під час інтегрованих занять з ознайомлення з природою діти спостерігали за змінами у природі, розвитком рослин (спостереження за забарвленням та опаданням листя в різні пори року, зеленими насадженнями у парку, на вулиці, ботанічному саду у різний час доби, цвітінням садів); шукали куточки краси і проводили хвилини милування, які залишають в їхніх серцях незабутні естетичні враження; розвивали свою емоційну пам'ять, сприймання прекрасного; вчилися бачити естетичну красу природи та переживати її. Це сформувало ціннісну основу екологічної культури через палітру естетичних почуттів і естетичних сприймань.

Діти, які постійно спілкуються з природою, відчують себе невід'ємною часткою природної краси, що стає виміром їхнього духовного життя і спонукає до глибинного проникнення та переживання через знайомство з творами різних жанрів мистецтва про природу. Мистецтво є культурно-творчим середовищем, у якому знаходиться людина і є одним із впливових факторів розвитку особистості дитини – залежно від змісту і характеру духовно-практичних зв'язків, що утворюються між дитиною і світом мистецтва, відбувається розвиток її естетичного досвіду. При ознайомленні дітей експериментальної групи з природою ми використовували твори мистецтва про природу: класичну музику і картини.

Пейзажі та натюрморти закріплюють уявлення дітей про об'єкти природи, отримані при безпосередньому спогляданні, та, крім цього, надають дітям можливість детально розглянути явища природи, тривало зосередити на них увагу, що часто буває неможливо зробити при безпосередньому спостереженні через динамічність і мінливість природи. Оскільки багато явищ природи недоступні для безпосередніх спостережень, дітей Сумщини можна

найчастіше познайомити з ними лише через картини: наприклад, з явищами морської стихії («Дев'ятий вал» І. Айвазовського, «Південна ніч» А. Куїнджи), дикими звірами («Ранок у сосновому лісі» І. Шишкіна), тваринами південних і північних країн. На заняттях з образотворчої діяльності ми використовували інтеграцію екологічного виховання з формуванням образотворчих навичок та вмій.

На заняттях з ознайомлення з природою в експериментальній групі використовували також дидактичні сюжетні і наочні картини, спеціально створені як наочні навчальні посібники: серії «Чотири пори року», «Домашні тварини», «Дикі звірі», «Трав'янисті рослини» тощо. До заняття підбирали серію картин, організовували розгляд і аналіз кожної картини, після чого проводили порівняння серії картин за виділеною істотною ознакою, направляючи увагу на виділення загального та істотного в явищі. Наприклад, на заняттях в осінній період з метою формування уявлень про осінь як сезон були відібрані 3 картини із зображенням явищ природи у різні періоди осені. Розглянувши з дітьми кожну картину, вихователь звертала увагу на послідовну зміну погоди: «Розкажіть, як мінялася погода від початку до кінця осені». Потім дітей підвели до розуміння залежності змін у житті рослин від зміни погодних умов: «Що відбувалося з рослинами від початку осені до її кінця? Чому сталися ці зміни?». Вихованцям запропоновано порівняти стан рослин, зображених на картинах.

У процесі дослідження з використанням природних об'єктів та творів живопису як засобів виховання у різні пори роки ми використовували такі шедеври, як: «Золота осінь», «Бузок», «Жито» І. Левітана; «Граки прилетіли» А. Саврасова; «Зелений шум» А. Рилова; «Березовий гай», «Ніч на Дніпрі» А. Куїнджі; «Зима», «Ранок у сосновому лісі» І. Шишкіна; «Маки» П. Кончаловського; «Ліс взимку» Л. Бродської; «Домашні тварини» А. Пластова та ін., окрім пейзажних картин використовували також натюрморти.

Використовуючи картини, ми ставили за мету формування у дітей естетичного ставлення до природи, уміння бачити її красу, сприймати образно-художній зміст твору живопису, бачити яскраві засоби виразності, використані художником. Інколи корисно розглянути натюрморт або пейзаж перед спостереженням у природі – це створює установку на естетичне її сприйняття. До сприйняття натюрморту і пейзажної картини ми підводили дітей поступово, створюючи можливість для накопичення у них емоційних переживань, пов'язаних з безпосереднім сприйняттям природи. Розглядаючи картини, вихователь вчила дітей виділяти колір і відтінки кольору об'єктів спостереження, їх форму, розташування у просторі. Розглядаючи художню картину з дітьми, вихователь ставить питання, допомагаючи осмислити образ, відчувати настрій, переданий художником: «Що хотів розповісти художник в цій картині? Що красивого в природі відмітив художник? Як художникові вдалося показати сумний осінній ліс?». Навчаючи дітей виділяти головне у картині, вихователь пропонує придумати назву до неї.

Розгляд художньої картини на занятті супроводжувався слуханням класичної музики або поетичних творів, що допомагало дітям краще відчувати її настрій. Використання музичного супроводу підсилювало враження від спостереження за природою або розгляду картини: наприклад, на весняній прогулянці ми шукали проліски, спостерігали за граками, після чого на занятті діти, аналізуючи побачене у природі на прогулянці, розглядали картину А. Саврасова «Граки прилетіли», слухали розповідь вихователя про весну з використанням віршів «Весняний шум» Ф. Тютчева та ін. Слухали музику П. Чайковського «Пролісок» з циклу «Пори року» та «Весна» з однойменного циклу А. Вівальді.

На заняттях з ознайомлення дітей з природою ми використовували також книжкову графіку – ілюстрації до оповідань та казок. Залежно від цілей розгляд ілюстрацій в книгах проводився по-різному: інколи для створення у дітей зорового образу тих предметів, явищ чи подій у природі, про які йде мова, розглядали до читання твору; у інших випадках – діти переглядали ілюстрації

по ходу читання книги; інколи дошкільники переглядали ілюстрації під час обговорення прочитаного твору.

З метою формування емоційно позитивного ставлення також проводили музично-театральні свята та розваги за тематикою природи: на кожен сезон – одне свято і одна музична розвага. В процесі проведення свят та розваг за сюжетами відповідно до певної пори року використовували інсценізації, театралізації; художнє слово (діалоги і монологи від особи персонажів літературних та фольклорних творів); образотворчу діяльність при оформленні приміщення, де проводилося свято (діти створювали мальовані або аплікативні декорації, костюми персонажів); музичну діяльність (виконання знайомих пісень від особи персонажів, танців під класичну музику на тему природи).

У процесі ознайомлення вихованців з природою і формування у дітей естетичного ставлення до неї застосовували діапозитиви, діафільми, мультфільми, кінофільми про природу та її мешканців. За допомогою цих наочних засобів вихователь, показуючи явища, які протікають у природі тривалий час, формує у дітей уявлення про динаміку в природному доквіллі: зростання і розвиток рослин і тварин, праця дорослих. Кінофільми про природу викликали у дітей особливий емоційний відгук, яскраво проявлявся інтерес до природи та формувалися естетичні почуття й естетичне сприйняття.

Під час праці на ділянці ми залучали дітей до спостережень та дослідницької діяльності, об'єктом якої була природа: саджання квітів, овочевих культур, догляд за ними та спостереження за розвитком; фенологічні спостереження (погода, небо, хмари, зміна пори року). Під час прогулянки ми збирали колекції, гербарії, створювали на заняттях з художньої праці макети городу, куточку лісу, луки тощо; догляд за тваринами у куточку природи та на волі. Через працю на ділянці, спостереження та милування природою ми формували естетичні почуття, естетичне сприйняття, естетичні смаки, екологічну свідомість та природодоцільну поведінку – тобто використовували природу як засіб виховання дітей.

Успішне екологічне виховання дошкільників можливе лише за умови єдності поглядів педагогічного колективу дитячого закладу і сім'ї. Для реалізації залучення батьків до процесу екологічного виховання дітей експериментальної групи засобами природи ми проводили систематичну роботу з батьками вихованців, а саме:

- * для батьків були організовані лекторій, індивідуальні та групові консультації з питань естетичного і екологічного виховання;

- * екологічна та естетична просвіта батьків;

- * участь батьків у проведенні заходів природознавчо-естетичного напрямку (прогулянки, екскурсії, свята, розваги, виготовлення декорацій та костюмів, виставки художніх робіт тощо).

Зміст емоційно-позитивного стилю спілкування педагогів і батьків з дітьми передбачає:

- * доступність (створювані батьками образи природи мають бути реалістичними, близькими емоційно-реалістичному досвіду дитини);

- * яскравість і колоритність образів (чим яскравіше виражені особливості образу об'єкта, чим чіткіше вони відображені у розповіді та бесіді з дітьми, тим сильніше вони впливають на формування емоційного ставлення, естетичних почуттів та екологічної свідомості);

- * врахування життєвого досвіду й інтересів дітей у процесі залучення до спілкування з природою; пояснення єства природи, її явищ і механізмів;

- * здійснення процесів залучення до природи у домашньо-побутових умовах, суспільно-трудої діяльності в рамках сім'ї, дошкільного навчального закладу, в умовах свята.

Вихователі надавали батькам рекомендації щодо організації еколого-естетичного розвивального середовища у домашніх умовах, а саме:

- * куточок живої природи має містити кімнатні рослини, вирощені дітям самотійно або разом з батьками, домашніх тварин та засоби, необхідні для догляду за ними;

* наявність куточка «виросування», який оснащено необхідними засобами для самостійної дослідницько-практичної діяльності дітей (виросування, пересадка, лікування рослин, спостереження за їх розвитком): інструментами для роботи із землею, піском, дрібними камінчиками, водою, для розсади, насінням квіток і овочів або кісточок від фруктів тощо;

* наявність куточку природного матеріалу для різноманітних саморобок;

* наявність фото, репродукцій картин за темою «Природа», журналів, книг, музичних записів про рідну природу тощо.

Екологічне виховання дітей експериментальної групи було організованим, активним, цілеспрямованим процесом, складовими елементами якого є розвиток інтересу й любові до природи; прищеплювання умінь і навиків помічати прекрасне у природі і милуватися ним; формування здатності виявляти почуття прекрасного при сприйнятті явищ природи. Спостерігаючи за яскравими природними явищами (листопад, снігопад, хуртовина, гроза, веселка), діти хочуть досягнути їх, задають питання і поступово підходять до їх розуміння, можуть пояснити, чому восени птахи відлітають, чому сьогодні замерзли калюжі, чому сніг тоне, а бурулька перетворюється на калюжу тощо – це створює сприятливі умови для розвитку логічного мислення й мовлення.

Діти раділи, побачивши зелену траву, слухаючи щебетання птахів або стрекотіння коників, гудіння хрущів, відчуваючи аромати квітів та лісу – природа залишає глибокий слід у душі дитини, бо вона своєю яскравістю, різноманітністю, динамічністю впливає на дитячі почуття. У дитини сприйняття природи гостріше, ніж у дорослого, тому що вона стикається з нею вперше – підтримуючи і розвиваючи інтерес до природи, педагог може вплинути на формування у дітей естетичного сприйняття навколишнього світу. Наші вихователі привчали дітей милуватися яскравими фарбами неба при заході сонця, змінною красою форми хмар, неповторними візерунками сніжинок, стрімким польотом ластівки, формуючи у дітей естетичний смак, сприйняття і, в результаті, почуття.

Отже, важливим шляхом екологічного виховання є організоване, цілеспрямоване сприйняття природи, яке допомагає поглибити естетичні враження. Під впливом природи, естетичного ставлення до її явищ у дітей розвивається екологічна та естетична свідомість, формуються естетичні судження, тобто виховуються естетичний смак, естетична поведінка, естетичне сприйняття. Виховання естетичних почуттів у дитини сприяє, перш за все, формуванню гармонійно розвиненої особистості, і побудувати цю гармонію можна тільки співвідношенням інтелектуального, естетичного та емоційного розвитку.

Ніщо так не зближує вихователів і дітей з чистим почуттям природи, як їх спільна діяльність в природі та милування її красою. Саме природа є сферою, яка здатна сформувати елементарний природодоцільний світогляд дитини-дошкільника, сприяючи усвідомленню дитиною себе як частки природи, формуванню відчуття відповідальності за свої дії у довкіллі і вихованні людини-естета.

Метою контрольного етапу експериментального дослідження було визначення ефективності методичного підходу до екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку з точки зору формування емоційно-ціннісного компонента особистості. Контрольне тестування на виявлення рівнів здатності до естетичного сприйняття природи старших дошкільників проводилося за тими ж методиками, і результати оцінювалися за тими ж критеріями, що й на попередньому етапі дослідження.

Матеріали контрольного тестування та їх кількісний і якісний аналіз свідчать про те, що в експериментальній групі показники високого рівня екологічної вихованості дітей у порівнянні з показниками на початку дослідження підвищилися удвічі і перевищують показники дітей контрольної групи наприкінці експерименту у два рази; показники низького рівня екологічної вихованості у дітей в експериментальній групі зменшилися у порівнянні до результатів на початку експерименту у 5 разів; ці показники нижчі, ніж у контрольній групі у 3 рази. За цей час у контрольній групі значних

змін у показниках рівня естетичного сприйняття природи у дітей не сталося: лише одна дитина покращила показники (з низького на середній рівень). Таким чином, кількісний аналіз результатів контрольного тестування демонструє значні позитивні зміни у естетичній і екологічній вихованості дітей експериментальної групи.

Якісний аналіз результатів проведеного дослідження показує, що майже всі діти експериментальної групи, завдяки ефективному використанню в процесі екологічного виховання стимулів до емоційного сприйняття природи мають: розвинене символічне мислення; рухливий емоційний контроль; вищі довольні психічні функції сформовані відповідно віку; естетичний смак та естетичне сприйняття – тобто показники естетичної вихованості. Діти експериментальної групи емоційно реагують на красу природу, впізнають і люблять музичні твори про природу, охоче малюють пейзажі та натюрморти за прикладом репродукцій шедеврів означених жанрів. Через емоційні почуття, захоплення красою діти експериментальної групи вже розуміють, що в процесі малювання, музикування, співу, театралізованої діяльності слід використовувати надбані ними під час милування, ознайомлення з природою естетичні враження та почуття. Отже, й ставлення дошкільників до природних об'єктів змінилося, у них виникає бажання зберегти ту красу, яка їх оточує.

Результати проведеного дослідження продемонстрували ефективність поєднання екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку з методами й засобами естетичного. Таким чином, єдність екологічного виховання дошкільників з естетичним та емоційним вихованням має зайняти чільне місце у системі дошкільної освіти. Вихователям слід спрямовувати свою діяльність на коригування емоційно-ціннісної сфери дитини естетичними засобами, забезпечення творчої самореалізації дитини в естетичній діяльності, використовуючи як засіб красу природи та її потенціал впливу на емоційну сферу дитини, і планувати виховну роботу на засадах особистісно-орієнтованого підходу та співпраці з батьками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адорно Т. Теорія естетики : [перекл. з нім.] / Т. Адорно. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002 – 518 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти. – Харків : Школа, 2016. – С. 10. – [Збірник нормативних документів. Серія : Дошкільна освіта].
3. Баришева Т. Діагностика естетичного розвитку особистості: [навчально-методичний посібник] / Т. Баришева. – Харків : Школа, 2010. – 140 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості / Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : [наук. видання у 2-х кн.] / І. Д. Бех. – К. : Либі'дь, 2003. – Кн. 1. – 280 с.
5. Беленька Г. В. Дошкільнятам про світ природи. Старший дошкільний вік. / Ганна Володимирівна Беленька, Тетяна Святославівна Науменко, Олена Анатоліївна Половіна. – Харків : Генеза, 2013. – С. 24-30.
6. Виготський Л. Проблема культурного розвитку дитини / Л. Виготський // Педагогіка. – 2006. – №2. – С. 30-45.
7. Веретенникова С. Ознайомлення дошкільників з природою / С. Веретенникова. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – С. 32-38.
8. Галуза С. Як навчити дітей милуватися природою / С. Галуза // Розкажіть онуку. – 2005. – Жовтень (22/23). – С. 32-35.
9. Глухова Н. Є. Емоційне спілкування дитини з природою як умова творчого осягнення світу / Н. Є. Глухова // Дошкільне виховання. – 2011. – №10. – С. 8-10.
10. Зирянова О. Формування естетичного ставлення до природи / О. Зирянова // Дитячий садок. – 2010. – № 11. – С. 4-6.
11. Зосимовський А. Критерії естетичної вихованості у дитини дошкільного віку / А. Зосимовський. – Харків : Університет, 2010. – С. 12-16.
12. Зязюн І. А. Національна державна комплексна програма естетичного виховання / І. А. Зязюн, О. М. Семашко // Рідна школа – 2005. – № 12. – С. 29-52.

13. Івашиніна М. Деякі прийоми естетичного виховання засобами природи / М. Іваншиніна. – Львів : Світ, 2012. – С. 80-87.

14. Калуська Л. В. Комплексна програма розвитку, навчання і виховання дитини дошкільного віку «Соняшник» : [навчально-методичний посібник] / Л. В. Калуська. — Тернопіль : Мандрівець, 2013. — 200 с.

15. Капська А. Й. Соціальна педагогіка. / А. Й. Капська. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 392 с.

16. Кононко О. Л. Методичні аспекти реалізації Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» / О. Л. Кононко, З. П. Плохій, А. М. Гончаренко та ін. – К. : Світич, 2009. – 208 с.

17. Кузьменко В. У. Теоретичні засади діагностики естетичної обдарованості дітей дошкільного віку / Віра Ульянівна Кузьменко // Освіта та розвиток обдарованої особистості. - № 7 (14). – 2013. – С. 28-30.

18. Лучич М. Дітям про природу / М. Лучич. – Львів : Світ, 2011. – С. 39-49.

19. Миропільська Н. Заняття художньо-естетичного циклу : [посіб. для вихователя] / Н. Миропольська, В. Рагозіна. – К. : АСК, 2011. – С. 25-32.

20. Ніколенко Д. Естетичні почуття та їх виховання у дітей / Д. Ніколенко. – К. : Педагогіка, 2004. – С. 5-15.

21. Неменський Б. М. Мудрість краси: щодо проблеми естетичного виховання / Б. М. Неменський. – К. : Освіта, 2006. – С. 91-99.

22. Паламарчук Л. Формування художньо-естетичної компетенції дітей дошкільного віку / Л. Паламарчук. – Запоріжжя : ЛПРС, 2002. – 112 с.

23. Печко Л. Естетичний і художній досвід особистості : структура, компоненти, можливості розвитку / Л. Печко, М. Назарова, Р. Куренкова та ін. – Тернопіль : Джура, 2006. – С. 8-19.

24. Плохій З. П. Виховання екологічної культури дошкільників : [метод. посібник] / З. П. Плохій. – К. : Знання, 2002. – 173 с.

25. Половіна О. А. Формування у старших дошкільників естетичних почуттів до природи засобами мистецтва / Олена Анатоліївна Половіна //

Вісник Нац. пед. Ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – 2003. – Вип. 6. – С. 106-108. – [Зб. наук. праць ст. викладачів, докторантів, аспірантів].

26. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям : [4-е вид.] / В. Сухомлинський. – К. : Рад.школа, 1973. – 288 с.

27. Шилова М. Діагностика естетичної вихованості дошкільників і молодших школярів. / М. Шилова. – Тернопіль : Джура, 2009. – С. 55-60.

28. Яришева Н. Ф. Методика ознайомлення дітей дошкільного віку з природою / Н. Ф. Яришева. – К. : Вища школа, 2006. – 195 с.